

XALÍQ MUZÍKA DÓRETPELERIN HÁM SALT DÁSTÚRLERDI ÚYRENIW ARQALÍ JASLARDI RUWXIY ESTETIKAĞA TÁRBIYALAW

Ózbekistan mamleketlik

konservatoriyası Nókis filiali

Social gumanitar pánler kafedrası

“Muzikatanıw” bólimi 1 kurs studenti

Tursınbaeva Umida

Ilimiy basshı **Kamalova Gúlmaryam**

Milliy madeniy miyras ulgileri hám olarda ilgeri súrilgen pikirler jamiyettiń rawajlanıwı hámde jaslarđń ósip erjetiwindegi áhmiyeti oğada joqarı. Milliy ruwxıy miyras hám qádriyatlar túsiniğı keńirek qamtıytuǵın túsiniq bolıp, onıń quramı tómendegilerden ibarat:

- -tariyxıy miyras hám tariyxıy yad;
- -mádeniy estelik, eski qol jazbalar;
- -ilim pán jetiskenlikleri hám filosofıyalıq oylaw dúrdanaları;
- -isskustvo hám milliy ádebiyat;
- -ádep-ikramlıq pazıyletler;
- -diniy qádriyatlar;
- -úrip-ádet, dástúr hám máresimler;
- -máripet, tálim-tárbiya hám basqalar;

- Milliy-ruwxıy qádiriyatlar sistemasında tariyxıy miyras hám tariyxıy yad áhmiyetli orın tutadı. Ruwxıylıqtı rawajlandırıw hám xalıqtıń ruwxın kóteriwdе tariyxıy miyras hám tariyxıy yadtıń júda úlken áhmiyeti bar. Tariyxtı haqıyqıy úyreniw, onnan sabaqlar shıǵarıw lazım.

Milliy gárezsizlik ideologiya, birinshi orında jaslarda xalıqtıń ruwxıy miyraslarına bolǵan sezimlerin oyatıw, xalıqtıń kóp ásirlik arzıw armanların júzege shıǵarıw, keleshekke bul miyraslardı ilimiy aylanısqa túsirip ilimiy derek spatında qaldırıw sonıń menen birge xalıqtıń mintaletine say insandı tárbiyalaw bizlerdiń aldımızdaǵı maqset hám wazıypamızǵa kiredi. «Milliy ruwxıy qádiriyatlar»¹ túsiniǵine tómendegishe anıqlama-beriw mumkin. Belgili bir millet wákılleri ushın zarúr hám axmiyetli, aziyz hám ardaqlı bolǵan, mapi hám maqsetlerine xızmet qılatuǵın ruwxıy baylıqlar, ámeller hám principler, ideyalar hám nızamlar milliy ruwxıy qádiriyatlar esaplanadı. Hár bir xalıqtıń ózi ushın húrmetli, qımbatlı bolǵan ruwxıy baylıqları boladı. Olar ásirler dawamında awladtan awladqa ótip kelgen, házirgi kúnde de óziniń ahmiyeti hám qádirin joǵaltpaǵan, sol xalıqtıń maqtanış dereǵine aynalǵan dúrdanaları. Máselen, qırǵız xalqı «Manas» dástanı menen, mısırlılar ayyemgi piramidalar, franstuzlar Parijdegi Luvr sarayı, ózbekler Samarqand, Buxara hám Xiywa menen xaqılı ráwishte maqtana aladı. Millet hám elatlardıń ózine tán tariyxıy miyrası, iskusstvosi hám ádebiyatı menen bir qatarda olardıń úrip-ádet hám máresimleri, mádeniy múnásibet hám ádep-ikramlıq pazıyletleri hám ruwxıy qádiriyatlar sistemasına kiredi. Xalıq dóretpelerin jańasha kóz-qarasta izertlew, olardıń janların anıqlaw jumıstıń tiykarǵı maqset hám wazıypasına kiredi.

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde muzıka tálimi hám tárbiyasınıń milliy tiykarları.

Qaraqalpaq muzıka madeniyatı ayyemgi hám bay tariyxqa iye. Onıń mazmunında xalqımızdıń milliy ruwxıyatı, joqarı insanıy pazıyletler hám kórkem filosofiyalıq

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'Shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» PQ-112-son Qarori 2022-yil 2-fevral

ruwxiy kórinisi sáwlelengen. Bul joqarı mádeny dástúrler xalqımızdın keleshek áwladı ushın biybaxa miyras spatında xızmet etip kelmekte². Sol sebepli muzıka tálimi hám tárbiyasına kúshli pedogogik tárbiya spatında qarağan hám ásirler dawamında quramalı bolğan tómenдеги tárbiya usıllarınan paydalanğan.

Uluma xalıq pedagogikası-Xalıqtın kúndelikli ómirinde, semyalıq dástúrler, miynet barısındağı hám basqada tábiy hám erkin ámelge asırılıp otırған. Toy-tamashalarda, bayramlarda, ulıwmalıq jıyınlarda hám basqada siyasıy hallarda xalıq muzıkasının ulıwma xalıqlıq janları jeke hám jámiyet túrinde atqarılğan hám usı kóriniste jánede nama hám qosıqlar júzege kelgen. Bul kórinis házirde xalqımızdın muzıka miyrasın bayıtıw menen birge jas awladtı kórkem muzıka hám ruwxıy-estetik tárbiyası ushın da oğada ahmiyetli bolıp kelmekte.

Muzıka sabağında milliy muzıkanın áxmiyeti

- Házirge dáwirde dóretiwshilik izleniwler hár bir tarawda talap etiledi. Onda ulken mazmun bar: filosofiyalıq, psixologiyalıq hám sotsiallıq. Meyli ol kishi jastağı balama, yamasa ulken jastağı adamba, dóretiwshiligine bah'a bergende, olardıń kórsetip atırған jańalıǵınıń dárejesine qaray beriledi.
- Hár bir muzıka oqıtıwshılırı, balalar menen islesiwdiń jańadan jolların izleniwi tiyis. Onıń ushın tájriybeli oqıtıwshılardıń sabaǵına kirip otırw kerek, al zárúr bolsa másláhát sorawı hám onnan nátiye shıǵarıwı lazım.
- Muzıka oqıtıwshısı hár qıylı sorawlar berip, olardan jaqsı nátiye kútedi. Bul birinshiden oqıwshılardıń muzıka tarawında bilimin asırsa, ekinshiden muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıǵın arttıradı.
- Mısalı: Oqıwshılarǵa qaraqalpaq xalıq namaları «Sayra duwtar», «Adıńnan» dı tıńlatıp bolıp, namalardıń xarakterin talıqlap otırıp, oqıwshılar

² Айымбетов. Q Xalıq danalıǵı Qaraqalpaqstan baspası Nókis 1988-jil

namanıń bastan aqırına shekem bir xarakterde emesligin sózip hám adamnıń ómirinde gózlesetuǵın jaǵdaylar menen salıstırıwı múmkin.

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde xalıq muzıkasın úyreniw usılları

Mektepten tısqarı mekemelerde, tiykarınan muzıka dógereklerinde oqıwshılar folklor ansambldi dúziw eń ahmiyetlisi bolıp esaplanadı. Sonday-aq milliy muzıkalardı úyretiw ushın belgili bir darejedegi kishi mektep ansamblin dúziw kerek. Usı waqıt ishinde ansambil basshısı qanday nárselerdi ámelge asırwı kerek? Eń aldǵı menen ansambil basshısı ámeldegi dástúr tiykarında jıllıq reje dúzip aladı. Onda, tiykarınan zárúr notalar, diska jazıwları, kórgizbeli qurallar, dógerek shınıǵıwlarınǵın raspisaniesi hámde shınıǵıwlar temaları islep shıǵıladı. Bul islep shıǵılǵansha tiykarǵı shınıǵıwlarǵa ótıledi. Shınıǵıwlardıń túrleride hár qıylı bolıwı múmkin. Dáslep ansambldi úsh toparǵa bólip, shınıǵıwlar ótkeriw maqsetin túsindirip ótpekshimiz. Bunda oqıwshılardıń qábleti dárejesi hám jas ózgesheliklerin itibarǵa alıw kerek. Máselen:

- 1. Kishi topar- 4-6 klass oqıwshıları;
- 2. Orta topar- 7-8 klass oqıwshıları;
- 3. Ulken topar-9 klass oqıwshılarınan dúziw múmkin.

Qaraqalpaq úrip-ádet, dástúr muzıkası janrlarınıń bóliniwi.

Házirgi kúnde Respublikamızda úrip-ádet, dástúr hám dástúrlerge itibar barǵan sayın kúsheyip barmaqta. Ayırımları táábıy tıp nusqa halında ayırımları tiklengen kórinisinde, basqaları bolsa ózgergen hálde ómirimizge kirip kelmekte. Itibarlısı biziń xalqımız hár qanday qıyın sharayıtlarda da, awır zulımlıq dáwirlerde de óz tilin, úrip-ádet dástúrin, milliy hám dástúrlerin saqlap kelgen. Sebebi hár bir ádet, dástúr hám dástúr óziniń tariyxıy tamırına, ideyalıq tiykarga iye. Olar albette ozinen-ozı payda bolmaǵan. Ótmishte insanǵa saw-salamatlıq, turmısta mol-kólshilik, kúndelikli ómirde

awmet tilew, tábiyat hádiyselerine tásir kórsetiw yaki insan ómiriniń zárúrligin belgilew, nıshanlaw maqsetinde hár qıylı mazmun hám kórinistegi dástúrler ótkerilgen. Dástúr barısında atqarılatuǵın qosıq hám aytımlar, saz aspab muzıkası hám tansılar, oqılatuǵın duwalar keń mánide dástúr folklorın payda etken. Dástúrde muzıka sóz hám háreket sıyaqlı eń ahmiyetli orındı iyelegen. Máselen biz birde bir dástúrdi qosıq yaki aytıslarsız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Máselen toy jıyın alatuǵın bolsaq xalqımız ómirinde «Besik jırı», «Sunnet toyı»x.t.b lar bar. Bulardıń hár biri ózinde úrip-ádet dástúrlerine iye. Onda tiykarınan muzıka janrları menen de baylanısıp kelgen. Usı dástúr úrip-ádetlerdiń hár biri ótmishte hám házirgi zamanda da arnawlı janrlar menen bay.

Qaraqalpaq xalıq muzıka dóretpeleri ústinde ilimiy jumıs alıp barǵan alım Q.Ayımbetov bul dóretpelerdi bir neshege bólgен. Avtor «Xalıq danalıǵı»³ miynetiniń kiris sóziniń aqırında qaraqalpaq xalıqlarınıń qarım-qatnasınıń bekkemleniwi menen, xalıq dóretpeleriniń kóp milletli túrde xalıqlardıń mádeniyatınıń internacionallıq xarakterin bekkemleytuǵının kórsetedi.

Kitaptıń birinshi bolimi «Salt-dástúr jırları» - dep atalıp, onda «Xawjar», «Bet ashar», «Bádik», «Gulapsan», «Besik jırı», «Yaramazan», «Xoshlasıw», «Esittiriw», «Kewil aytıw», «Sınsıw», «Joqlaw» sóz etilip ótedi.

Toy baslaw, hawjar, yar-yar. Hawjar yaki yar-yar salt ádebiyatınıń, ótkendegi xalıq dástúrleriniń bir túri bolıp, ol toyda kollektiv bolıp jır jırlaǵanda, toy baslaǵanda atqarılǵan. Bul hawjar menen yar-yar ekewi bir sóz, túrk tilles xalıqlardıń «J» menen sóylesiwshiler *hawjar* degen «I» menen sóylewshiler *yar-yar* degen. Bul toy baslaw hawjar aytıwdı burın «Ólen» dep te ataǵan.

Qaraqalpaq xalıq legendalarında «Toy baslap ólen ayttı» degen sóz ushırasadı. Shınında da toydı baslaǵan qosıqtı poetikalıq terme, yaki ólen, qosıq qurılısında

³ Ayımbetov. Q Xalıq danalıǵı Qaraqalpaqstan baspası Nókis 1988-jil

baslaydı, qaraqalpaq tilinde ólen sózi songı zamanları umıtılıp ketken, bul tek qazaq, ózbek tilinde saqlanǵan.

Toy baslawshı toyda qosıq aytıp baslaǵanda ol qosıǵın aytıp bolǵannan keyin onıń qasında bir neshe qız-jigitler «hawjar», «yar-yar» degen qatarlar menen naqıratın qaytaradı. Ol kollektiv túrde jır jırlaǵan xorǵa usap ketip turadı.

Toy baslawdı kásip qılıp júrgen ayırım sóz sheberleri de bolǵan, toydı baslawshı óziniń úyrenip alǵan toy baslaw qosıǵın aytıp jáne oǵan óziniń shayırshılıǵın qosıp, toydıń bolıp atırǵan jaǵdayın kópke túsindirip, toy beriwshini kótermelep maqtaydı.

Bet ashar. Bet ashardı shayır adam, sózge sheber qosıqshılar baslaydı. Bet ashar eki túrli boladı. Birinshisi «aytım», ekinshisi «bet ashar». Bet ashardan aytım túri kelinshek el shetine kelip, awıl arası menen júrip el bolıp túsetuǵın úyge kirer aldında bet ashardı aytıwshı jańa kiyatırǵan kelinshek penen toydıń bolatuǵının xalıqqa daǵaza retinde bir neshe qatardan ibarat aytım aytadı. Kelinshektiń kiyatırǵanın poetikalıq sózler menen xabarlandıradı. Bul «aytımın» úlgisi mınaday boladı

Kelin-kelin, kelip tur,

Iyilip sálem berip tur.

Kelinshek keldi, kórińiz,

Kórimligin berińiz.

Ala ǵula demeńiz,

Atın aytıp qoymańız.

dep aytıp, toy beriwshiden kórimlik sıylıq aladı.

Muzikalıq estetikalıq tárbiyanıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı xalıqtın kóp ásirlik tariyxı menen turmıs tirishiligi menen hám mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı ekeni málim. Orta Aziya xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da óziniń siyasıy-ekonomikalık, tariyxıy hám geografıyalıq jaylasıwları, turmıs tirishiligine say úrip-

ádet dástúrleri bar. Orta Aziya xalıqları arasındagı sawda-satıq, mádeniy baylanıslar dástúrlerdin uqsashlıq tárepleri, ańız ápsanaları, naqıl maqalları, qollanbalı óneri, muzıksı, qosıqları tárbiyanın xalıqlıq dástúrleri baylanısıp kelgen.

Sonlıqtanda xalıq dóretpeleriniń qosıq sıyaqlı túri xalıqlıq úrip-ádet dástúrler menen oyınlar menen birge orınlanıp kelgen. Al teatr óneriniń kóplegen elementleri xalıq ómirinde házirgidey kóriniste bolmağan menen ózine tán kóriniste qalıplesken. Tariyxıy, etnografiyalık materiyalları hám xalıqtın awız-eki dóretpelerin izertlew hám úyreniw, qaraqalpaq xalqının urip-ádet dástúrlerin tallaw, balalardı miynet súygishlikke, xalıq muzıkasın qádirlewge, xalıqtın qollanbalı ónerine húrmet penen qarawdı óz aldına maqset etip qoyadı.

Xalıq pedagogikasında shańaraq ishindegi qarım-qatnaslar bunda, birinshi balalarǵa degen miyirmanlıq, ata-analardı, ózinen jası úlkenlerdi húrmet etiw sıyaqlı úrip-ádet dástúrler saqlanǵan. Sonlıqtanda tárbiyadaǵı qatallıq penen talap etiwshilik – xalıq pedagogikasınıń negizinen esaplanadı. Sonın menen birge xalıq dóretpelerinde muzıkalıq tárbiyaǵa baylanıslı jerleri de bar. Maselen, Shańaraqta balalarga muzıkalıq-estetikalıq tárbiya beriw qaraqalpaqlarda asirler boyı qalıplesip kelgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Charshemov J. Problems of Using Karakalpak Folklore in Composers //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 3. – С. 270-273.
2. Charshemov J. A REVIEW OF MARKABAY JEMURATOV'S WORK //Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 10. – С. 818-821.
3. Niyazbaeva A., Kamalova G. ÓZBEKISTON XALQ BAXSHISI QALLIEV TEÑELBAY GENJEBAEVICH IJODI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 22-24.

4. Begis P., Kamalova G. M. SÓNBS JULDIZ //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 55-59.
5. Aysawle J., Kamalova G. M. SAHRA BÚLBÚLI ROZA QUTEKEEVA //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 60-66.
6. Dauletbaeva G., Kamalova G. A SHINING STAR //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 880-884.
7. Segizbaeva G., Kamalova G. M. DEVELOPMENT OF THE ORCHESTRA OF MUSICAL INSTRUMENTS IN KARAKALPAKSTAN //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 875-879.
8. Niyazbaeva A. J., Kamalova G. M. CHANQOVUZ MUSIQA ASBOBI VA UNING TURLARI //Journal of Integrated Education and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 26-30.
9. Kamalova G. M. et al. QARAQALPAQTIN' BAY MIYRASI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 52-54.
10. Kamalova G. M., Akhmetovna M. A. QOBIZ HÁM JIRAWSHILIQ DÁSTÚRLERIN SAQLAW //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 123-126.
11. Kamalova G., Akhmetovna M. A. THE LEGACY THAT HAS COME DOWN TO US AS “JETI ASIRIM” //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 117-122.
12. Kamalova G. M. et al. ÓZBEKSTAN XALIQ BAQSISI ĠAYRATDIN ÓTEMURATOV //TADQIQOTLAR. – 2023. – Т. 25. – №. 1. – С. 40-42.

13. Kamalova G. M. et al. ÓZBEK MUZIKASINDA BALALAR FOLKLORI //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 39. – №. 2. – С. 85-87.
14. 1.О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘Shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» PQ-112-son Qarori 2022-yil 2-fevral
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. MIRZIYOYEV Farmoni 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi o‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi PF-60-son to‘g‘risida Toshkent sh., 2022-yil 28-yanvar
16. Ayımbetov. Q Xalıq danalıǵı Qaraqalpaqstan baspası Nókis 1988-jıl
17. Ayımbetov.Q. Tariyxıy qosıqlar, jırawlar repertwarında Amiudarya jurnalı N7 1964-j
18. Adambaeva. T. Revolyustiyaga shekemgi qaraqalpaq muzıkası. Nokis 1976-jıl.